

Салқынбай А.Б.,
Сайбекова Н.У.

**Жазу – әлемдік
өркениет бесігі**

А. Байтұрсынұлы – қазақ ғылымы тарихында ұлттық әліпби жасап, жаңа үлгі ұсынған реформатор. Байтұрсынұлының «Оқу құралы» (1912) – қазақша жазылған тұңғыш әліппелердің бірі. Бұл әліппе оқытудың жаңа әдістері тұрғысынан өңделіп, 1925 жылға дейін бірнеше рет қайта басылды. «Оқу құралы» қазіргі әдістеме тұрғысынан әлі күнге дейін маңызды оқулық ретінде бағаланады. Жазу дегеніміз грамматология ғылымы. Ал грамматология ғылымының негізін қалаған А. Байтұрсынұлы. Жазу – мәдениеттің ең жоғарғы деңгейдегі көрінісі болып табылатындықтан, жазудың адамзат әлеміндегі алатын орны, тіл мен мәдениеттің байланысы, қазақ тілінің табиғатына бейімделген араб жазуы негізінде жасалған төте жазу – Байтұрсынұлы әліпбиінің маңызы мен мәні мақалада қарастырылады.

Түйін сөздер: жазу, төте жазу, грамматология, жазба тіл, әдеби тіл, тіл мен мәдениет.

Salkynbay A.B.,
Saibekova N.U.

**Writing – the cradle of world
civilization**

A. Baitursynuly is the reformer who presented new sample and made national alphabet in the history of Kazakh science. «Oku kurali» (1912) is one of the first alphabet written by Baitursynuly in Kazakh language. This alphabet was rewritten from the point of new methods of teaching and re-published several times until 1925. «Oku kurali» is being evaluated as the important textbook until present day from the methodological point. Writing is the science of grammatology. A. Baitursynuly laid the foundation of the science of grammatology. Because, the writing is the phenomenon of culture at high level, the role of writing in the world of human being, the relation of language and culture, new orthography made on the basis of Arabic script adapted on the nature of Kazakh language –the importance and significance of the alphabet of Baitursynuly are considered in the article.

Key words: writing, new orthography, grammatology, written language, literary language, language and culture.

Салқынбай А.Б., Сайбекова Н.У.

**Письменность – колыбель
мировой цивилизации**

А. Байтұрсынұлы является реформатором, представлявшим новый образец национального алфавита в истории казахского языка. «Оқу құралы» (1912) является одним из первых алфавитов, написанных А. Байтұрсынұлы на казахском языке. Этот алфавит перерабатывался с точки зрения новых методов обучения и переиздавался несколько раз до 1925 года. «Оқу құралы» оценивается как важное учебное пособие, с точки зрения методологии, до сих пор. Письменность – наука грамматологии. А. Байтұрсынұлы заложил основы грамматологии. Письменность является феноменом культуры на высшем уровне. Роль письменности в мире человека, отношение языка и культуры, новая орфография, основанная на арабском алфавите и адаптированная к природе казахского языка, рассматриваются в данной статье.

Ключевые слова: письменность, новая орфография, грамматология, письменный язык, литературный язык, язык и культура.

ЖАЗУ – ӘЛЕМДІК ӨРКЕНИЕТ БЕСІГІ

Тіл мен мәдениет-қоғам дамуының әлеуметтік азығы. Адамның жан дүниесі мен болмысының, мәдениетінің қалыптасуына үлкен үлес қосатын халықтың баға жетпес байлығы-оның тілі. Себебі, бүкіл бір ұлттың әдет-ғұрпын, дүниетанымын, рухани мәдениетін тек тіл арқылы ғана танып біле аламыз. Тіл мәдени байлықты жасайтын құрал ғана емес, сонымен қатар, ол-мәдениеттің көзі, ұлт өмірінің айнасы. Кез-келген халықтың мәдениетіндегі тілдің маңыздылығын бағалау аса қиын. Мәдени әдебиетте тілдің маңыздылығы келесі бағалауларға саяды: тіл-адамды қоршаған шынайы әлем ғана емес, сонымен қоса халықтың менталитеті, оның ұлттық сипаты, дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, ғибраты, ережелер мен құндылықтар жүйесі, әлем көрінісі бейнеленетін мәдениет айнасы; тіл-мәдениеттің жинағы, өйткені барлық білімдер, шеберлік, сол немесе басқа халықпен жинақталған материалды және рухани құндылықтар оның тілдік жүйесінде – фольклорда, кітаптарда, ауызша және жазбаша сөйлеуде сақталынады [1, 14].

XVIII ғасырдың атақты философтары Ж. Ламетри, К. Гельвеций, П. Гольбах және басқалар тілдің қоғам мен мәдениетті қалыптастыруда қажетті шарт болып табылатындығын, мәдениетті дамытуда әр адам пен халықтың шексіз мүмкіндіктеріне сенетіндігін атап көрсетті. Олардың ізінше тіл мен мәдениеттің ара байланысының мәселесін өздерінің зерттеулерімен жаңа лингвистиканың негізін қалаған Д. Вико, И. Гердер және В. Гумбольдт болды. Ең үлкен деңгейде бұл мәселе тіл мен мәдениетті кеңістік пен уақыт ұрпақтарының байланысында ерекше құрал деп қарастырған, сонымен қоса олардың әлемді қабылдау мен өмір бейнесін қалыптастыруға тигізетін әсерін бағалаған И.Г. Гердердің тұжырымдамасында түсіндіріледі. В. Гумбольдт [2] тілді «халықтың рухымен» тікелей өзара байланысқан мәңгілік өзгеріп отыратын тарихи құбылыс деп түсінді. В. Фон Гумбольдттың пікірінше, ұлттың өзіне тән, іштей дамитын рухы бар. Сол рухтың ерекшелігін сыртқа шығарып, сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа беруші күш – тіл. Л.В. Щербаның тұжырымдамасы тілді психологиялық тұрғыдан түсіндіру болып табылады, ол сөйлеу әрекетінен, тілдік жүйеден және тілдік материалдан тұрады. Осыған орай

бірінші орында сөйлеу әрекеті, сөйлеу және түсіну үдерісі тұрады; ол екінші аспект – тілдік жүйенің, сөздік пен грамматиканың бар болуымен байланысты, ал сөздік пен грамматика тек қана тілдік материалдан алынады [3].

Ұлт тілі арқылы ұлтты тану, ұлттың ойлау жүйесінің ерекшеліктерін айқындау, яғни ұлттық ділді айқындау, басқалардан айырмашылығын көрсету болып табылатындығына Э. Сепир мен Б. Уорф өз еңбектерінде ерекше көңіл бөлген. Тіл мен мәдениетке байланысты айтылған осы ғалымдардың болжамдары ғылымда «Сепир-Уорф болжамы» деген атпен белгілі. Бұл болжамның негізін адамдар әлемді әртүрлі-өзінің ана тілінің призмасы арқылы көреді, тіл-тек ойларды туындататын құрал ғана емес, ол біздің ойларымызды өзі қалыптастырады деген пікір құрайды. Егер кез-келген тіл болмысты өзіне ғана тән тәсілмен бейнелесе, тіл өзінің «әлемнің тілдік көрінісі» арқылы ерекшеленеді. Сепир-Уорфтың болжамы тіл әрбір адамда табиғи бейнемен қалыптасатын және бізді қоршаған әлемнің құбылыстары мен заттарын ретке келтіретін әлем көрінісінің негізі болып табылады деген ережеден келіп шығады [4].

Тілдің қарым-қатынас қызметі жеке бірліктер түрінде емес, өзара хабар алмасатын саналы әрекет түрінде жүзеге асады. Өзара хабар алмасатын саналы әрекет түріне ауызекі сөйлеу тілі мен жазбаша сөйлеу жатады. Мақалада қарастырылатын мәселе – жазбаша сөйлеу, жазу. Жазу тарихы қай ғасырдан бастау алады деген сауалға келер болсақ, жазу ғасыры бағзы заманнан келе жатқан Орхон-Енисей жазбасынан бастау алады.

Тас бетіндегі жеке жазбалар 1722 жылдан бастап пайда бола бастады, XIX ғасырдың соңынан бастап олар үлкен мөлшерде Сібір облыстарынан (Енисейдің жоғарғы жағынан), Орхон маңынан табыла бастады [5].

Қазақ тілінің қалыптасу, даму кезеңдерін айқындау жалпы түркі тілдерінің даму жолдарымен тікелей байланысты. Турк (түрік, түркі) сөзінің мағынасы жөнінде айтар болсақ, ол түркі қағанатының аты, этникалық термин болуымен қатар, өзінің негізгі байырғы «күшті, қуатты» деген мағынасын да көне ұйғыр жазба ескерткіштерінде сақтаған [6]. Төл мәдениетіміздің рухани көкжиегін кеңейтетін Орхон-Енисей жазба ескерткіштері – тілдің даму заңдылықтары мен грамматикалық құрылымының дамуын пайымдауда ғана емес, халықтың тарихи зердесін айқындауда, тарихи деректерді, жер-су, этнос атаулары мен оның

жүйелі тарихын қалпына келтіруде аса қажет болып табылатын жәдігерлік дүниелер. Халық танымының негізінде жасалған көне түркілік таңбалар қазіргі таңдағы түркі халықтарының тілдік әуенін, әуезін, сонымен қатар қазақ тілінің дыбыстарын таңбалайды. Жазу – мәдениеттің ең жоғарғы деңгейдегі көрінісі. Ауызша және жазбаша сөйлеудің сыртқы (дыбыстау) және ішкі (мағына) жағы болады.

Жазудың екі жүйесі бар: идеографиялық жазу, сөзден тұратын дыбыстық тізбекті дыбыстайтын фонетикалық жүйе. Жазудың фонетикалық жүйесі сөйлеудің бөлінбейтін элементтеріне негізделген буындық және әріптік болып табылады [7].

Жазу – адамзаттық мәдениеттің дамуын айқындайтын әлеуметтік мәні бар зор құбылыс. А. Аманжоловтың «Түркі филологиясы және жазу тарихы», М. Томановтың «Қазақ тілінің тарихи грамматикасы», С. Исаевтың «Қазақ әдеби тілінің тарихы», Р. Сыздықованың «Қазақ әдеби тілінің тарихы» атты еңбектерінде қазақ жазуының даму тарихы қарастырылады.

XIX ғасырдың екінші жартысынан былай қарай қазақ әдеби тілі дамуының жаңа дәуірі басталады. Ол – қазақ әдеби тілінің жаңа сатыға көтеріліп, ұлттық сипат алу дәуірі еді. М.Б. Балақаев: «Әдеби тіл – жазба тіл. Жазба әдебиет арқылы тіл байлықтары, оның құрылысы сымбатты қалыпқа түсіп екшеледі. Жазуы болмаған халықтың тілі әдеби тіл дәрежесіне көтеріле алмайды... «әдеби тіл» деген ұғым халықтың жазу мәдениетімен тығыз байланысты екен. Әдеби тіл жазу арқылы әдеби мұраларды баспаға басып, жұртқа тарату арқылы, ауызекі тілдің байлықтарын екшеп саралау арқылы қалыптасады» - деп жазады [8].

Сонымен, жазу дегеніміз грамматология ғылымы. Грамматология (гр. gramma – жазу, гр. logos – ұғым, ілім) – жазу туралы ғылым. Қазақ тіл біліміндегі грамматология ғылымының негізін қалаған Ахмет Байтұрсынұлы. Қазақтың өзінің төл жазуын алғаш рет жәдидшілдік, усул жәдид – төте оқу жолы негізінде негізін алғаш рет қалаған лингвист ғалым.

Жәдидшілдік дегеніміз не? Жәдидшілдік – бірыңғай саяси сипатты қозғалыс емес, ол ағарту ісі мен руханиятты тұтастай қамтыған идеялық негізі бар тұжырымдама әрі ағым. XIX ғасыр соңында Ресей империясын әлемдік озық педагогика тәжірибесіне сәйкес алғаш рет мұсылман балаларын дыбыс жүйесімен оқытуды бастаған – Исмайыл Гаспыралы болып табылады. А. Байтұрсынұлы: «Усул жәдид, яки төте оқу жолы

бар екенін білеміз, бірақ сол жол қазақ арасында аз таралған соң, біздің мақсатымыз да – сол оқуды қазақ арасына көбірек жаю», – деп жазды. Яғни, жәдидшілдік дегеніміз төте жазу [9].

Байтұрсынұлы әліпбиі қазақ тілінің табиғатына бейімделген араб жазуы негізінде жасалды. Қазақ тілінің табиғаты дегеніміз – қазақтың өзінің таза ауызекі сөйлеу тілі. Ауызекі сөйлеу тілі қандай болу керек? Ауызекі сөйлеу тілі жазу тіліне жақын болу керек. Неліктен ауызекі сөйлеу тілі жазу тіліне жақын болу керек? Себебі, түп санадағы ақпарат жазу арқылы беріледі және әр халықтың өзіне ғана тән мәдениеті мен рухын байланыстыратын сөйлеу тілі әр халықтың өзіне ғана тән болып табылады. 1914 жылы Оренбург қаласынан шыққан «Тіл-құрал» оқу құралында А. Байтұрсынұлы: «Тіл адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бары. Осы дүниядегі адамдар тілінен айрылып, сөйлесуден қалса, қандай қиындық күйге түсер еді. Осы күнгі адамдар жазудан айрылып, жаза алмайтын күйге ұшыраса, ондағы күйі де тілінен айрылғаннан жеңіл болмас еді. Біздің заманымыз – жазу заманы. Жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман. Алыстан ауызбен сөйлесуге болмайды: жазумен дүнианың бір шетіндегі адам екінші шетіндегі адаммен сөйлеседі. Сондықтан сөйлесе білу қандай керек болса, жаза білудің керектігі онан да артық» -дейді [10].

Байтұрсынұлы әліпбиі қай уақыттан бастап қолданыс тапты? Байтұрсынұлы әліпбиі 1912 жылдан бастап қазақ-орыс мектептерінде, мұсылман медреселерінде қолданыс тапты. Қазіргі таңда төте жазу үлгісі көптеген халықтың жазу үлгісі болып табылады. Байтұрсынұлы әліпбиінің өміршеңдігі мен қолданыста қалғандығының себебі неде? Бұл әліпбиі ұлттық жазудың қалыптасуындағы ірі мәдени жетістік болып табылады. Неліктен А. Байтұрсынұлы усул жәдид, төте оқу жолын негізге алғанда араб әріптерін алды? Себебі, тіл дыбысының жеткілікті болу жағынан араб әрпі артық. Жазу тұрғысынан қарастырғанда, араб әрпімен жазғанда қол қимылдау бағдары

сағат тілінің бағдарымен бірыңғай келіп отырады және жазу оңнан солға қарай жүреді. Араб әрпінде оңнан солға қарай жазғанда қол қардың жиылатын жағына қарай жылжиды, жылжыған сайын жеңілденеді. Қол тыныққан есепті болып, талмайтындықтан және жазу тұрғысынан артықшылықтары басым болғандықтан араб әріптерін негізге алды.

Оның осы әліпбиінен панисламдық, арабшылдық сарын іздегендер де көп болды. Алайда, олардың көксегендері не еді? Яғни, мәдениет пен тілдің дамуына өзіндік үлесін қоса алмаған жандардың қазақ тіл білімі мен грамматологияның негізін қалаған Ахметке деген ішкі қызғаныштары болатын. Қазақ халқының мәдениеті мен өркениеті жоғары деңгейде дамысын, араб әрпінің негізінде қазақтың өзіне тән төл жазуы бар болатын болсын, барша қазақ халқы сауатты да көзі ашық болсын, өзіндік ой – пікірін айта алатын деңгейге жетсін деген көкірегі ояу да ашық азаматты айқын қаралау болатын.

А. Байтұрсынұлы қандай жұмыстар жасады және қандай еңбектер жазды деген сауалға келер болсақ, Байтұрсынұлы қазақ тілінің тазалығын сақтау мақсатында жұмыс жасады. Өзі жазған «Өмірбаянында» (1929): «...Орынборға келгеннен кейін, ең алдымен, қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылысын зерттеуге кірістім; одан кейін қазақ әліпбиі мен емлесін ретке салып, жеңілдету жолында жұмыс істедім, үшіншіден, қазақтың жазба тілін бөтен тілдерден келген қажетсіз сөздерден арылтуға, синтаксистік құрылысын өзге тілдердің жат әсерінен тазартуға әрекеттендім; төртіншіден, қазақ прозасын жасанды кітаби сипаттан арылтып, халық тәжірибесіне ыңғайластыру үшін ғылыми терминдерді қалыптастырумен айналыстым» – деді.

А. Байтұрсынұлы – жанының түкпіріне ешкім бойлап бара алмайтын, өзіндік сыр мен сипатқа толы, *қазақ тіл білімі мен грамматологиясының* негізін қалаған, барша ғұмыры саналы да өнегелі ұлағатқа толы, тек қана қазақ халқының мүддесін ойлаған және сол жолда аяусыз еңбектенген алаштың аяулы да біртуар азаматы.

Әдебиеттер

- 1 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М., 2000.
- 2 Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода. Цит. по книге.: Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX вв. в очерках и извлечениях. Ч. I. – М., 1964.
- 3 Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Издательство «Наука». Ленинградское отделение. – Ленинград, 1974.

- 4 Уорф Б.Л. Отношение норм поведения и мышления к языку // Новое в зарубежной лингвистике. 1960.
- 5 Фридрих И. История письма. Пер. с нем. – М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1979.
- 6 Аманжолов А. Түркі филологиясы және жазу тарихы. Оқу құралы. – Алматы: «Санат», 1996. – 128 б.
- 7 Фердинанд де Соссюр. Труды по языкознанию. Переводы с французского языка под редакцией А.А.Холодовича. – М.: «Прогресс», 1977.
- 8 Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы (оқулық). – Алматы: Ана тілі, 1996. – 304 б.
- 9 Аңыз адам журналы №20(32), қазан, 2011 жыл. – 30 б.
- 10 Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. – Оренбург. 1914 жыл.

References

- 1 Ter-Minasova S.G. Jazyk i mezkul'turnaja kommunikacija. – М., 2000.
- 2 Gumbol'dt V. O razlichii stroenija chelovecheskih jazykov i ego vlijanii na duhovnoe razvitie chelovecheskogo roda. Cit. po knige.: Zvegincev V.A. Istorija jazykoznanija XIX i XX vv. v ocherkah i izvlechenijah.Ch. I. – М., 1964.
- 3 Shherba L.V. Jazykovaja sistema i rechevaja dejatel'nost'. Izdatel'stvo «Nauka». Leningradskoe otdelenie. – Leningrad, 1974.
- 4 Uorf B.L. Otnoshenie norm povedenija i myshlenija k jazyku // Novoe v zarubezhnoj lingvistike. 1960.
- 5 Fridrih I. Istorija pis'ma. Per. s nem. – М., Glavnaja redakcija vostochnoj literatury izdatel'stva «Nauka», 1979.
- 6 Amanzholov A. Tүrki filologijasy zhәne zhazu tarihy. Оқу құралы. – Алматы: «Санат», 1996. – 128 б.
- 7 Ferdinand de Sossjur. Trudy po jazykoznaniju. Perevody s francuzskogo jazyka pod redakciej A.A.Holodovicha. – М.: «Progress», 1977.
- 8 Isaev S. Қазақ әдеби тілінің тарихы (оқулық). – Алматы: Ана тілі, 1996. – 304 б.
- 9 Аңыз адам zhurnaly №20(32), қазан, 2011 zhyl. – 30 б.
- 10 Bajtұrsynұly A. Til – құрал. – Orenburg. 1914 zhyl.

3-бөлім
**ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ
ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ**

Раздел 3
**МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ**

Section 3
**METHODS OF TEACHING LANGUAGE
AND LITERATURE**